

Вікторія СЕРГІЄНКО (Київ)

**“ОФІЦІЙНА ІСТОРІЯ” ДЛЯ НАЦІЇ БЕЗ ДЕРЖАВИ:
“ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

Професор Михайло Грушевський (1866–1934) за свого життя став найпродуктивнішим і найвпливовішим українським істориком. Найбільше досягнення Грушевського – це зображення української історії як окремої та рівної історіям інших східнослов'янських націй. Завдання вченого полегшувалося тим, що інтерпретацію польського і турецького (і загалом східного) фактора в українській історії Грушевський перейняв від народницької історіографії¹. Тому головною його метою було здійснити емансипацію від російського історичного нарративу. Для Грушевського, вихованого в російській інтелектуальній традиції, це породжувало дилему, що полягала в запереченні, але водночас залежності від неї (російської традиції) як у слововжитку, так і в інтерпретаціях. Цей виклик йому значною мірою вдалося успішно подолати у програмовій статті “Звичайна схема «русскої» історії...”². Ідею згаданої статті він розвивав та наповнював змістом у монументальній “Історії України-Руси”³. Це було об’ємне академічне дослідження, яке Грушевський мав намір популяризувати. Саме “Ілюстрована історія України” (далі ПУ. – В. С.) найбільше посприяла поширенню знання про історичну концепцію Грушевського. Окрім цього ПУ відіграла роль каталізатора української ідентичності для поколінь української інтелігенції та читацького загалу, ставши чимось на зразок “офіційної історії” для нації без держави.

У цій статті я хочу дослідити передумови літературного успіху ПУ. Зокрема я спробую показати, що перш ніж змагатися на читацькому ринку Російської імперії, Грушевський прагнув стати лідером поміж української інтелігенції; причому його методи не завжди були суто академічні. Потім я покажу “кухню” підготовки до друку ПУ, під час чого розкриється дещо з причин виняткової продуктивності Грушевського. Я також проаналізую вміщені в ПУ інтерпретації головних тем російсько-української історичної

¹ Див. цю тезу докладніше: *Яковенко Н.* Кого та як іншує Михайло Грушевський в “Історії України-Руси” // *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: Матер. міжнар. наук. конфер.: (Київ, 15–16 грудня 2005 р.)*. – К., 2008. – С. 89–103.

² *Грушевський М.* Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного словянства // *Статті по славяноведенью*. – СПб., 1904. – Вып. I. – С. 298–304.

³ *Його ж.* *Історія України-Руси: У 10 т.* – Львів; К., 1898–1936.

дискусії. Ця дискусія – що в політичному еквіваленті зводилася до того, чи має українська нація бути самостійною, чи ні – точилася на різних рівнях, зокрема, на публічному, де Грушевський мав намір здобути перевагу. Наостанок я проаналізую сприйняття ПУ як у академічному середовищі, так і серед ширшого кола читачів.

Задум Грушевського та його конкуренти

Якщо говорити загалом про популярні книжки Грушевського, то ПУ (1911) передувала поява російськомовного “Очерка истории украинского народа” (1904) (далі “Очерк”. – В. С.). Згадана книжка була важлива, бо перервала історіографічну мовчанку, що тривала від часів Дмитра Бантиша-Каменського⁴ (1788–1850) та Миколи Маркевича⁵ (1804–1860). Маю на думці той факт, що від 1840-х до появи “Очерка” у Російській імперії не з’явилося жодної узагальнювальної праці з української історії. Але найголовніше для української історіографії було інше – власне те, що вперше в “Очерке” історія України була написана як історія української “народності”, котра виступала на історичній арені як окрема.

Однак популярність “Очерка” затьмарила одну історію, пов’язану з публікацією цієї книжки. Її розкрив Андреас Каппелер у статті про Олександру Єфименко⁶ (Александрю Єфіменко) (1848–1918) – україністку російського походження, що активно виступала проти заборони українського друку в Російській імперії. Річ у тім, що “Очерк” Грушевського зміг вийти у світ першим завдяки тому, що редакцією “Киевской старины” – часопису, що перебував під впливом вчителя Грушевського, професора історії Київського університету Володимира Антоновича (1834–1908) – було свідомо затримано публікацію рукопису Єфименко, яка виграла оголошений журналом конкурс на написання синтези української історії. Хоча дослідниця у цій узагальнювальній праці зобразила історичний розвиток України (“Південної Русі”) окремим від великоросійського, однак не уникла звинувачень Антоновича у “великоросійському штандпункті”. Це тим більш цікаво, що Єфименко поділяла погляди Антоновича на українську історію. Вона писала, що тогочасні дослідження “історії Русі” торкаються лише північно-східної її частини і “граничат в иных случаях с фальсификацией общественного самосознания”⁷. Як зазначає Каппелер, таке ставлення до дослідження Єфименко могло бути пов’язано із суттєвою зміною між 1896 та 1900 рр. українського наративу.

“У проєкті цього наративу, чийм автором був Грушевський, оповідь починалася від праісторії та походження Русі. А тому в істориків із «Киевской старины» могли виникнути сумніви, чи варто саме тепер підтримувати

⁴ Див.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России: со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 2 ч. – М., 1822.

⁵ Див.: *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5 т. – М., 1842–1843.

⁶ *Каппелер А.* Олександра Єфименко та Київська історична школа // Україна модерна. – 2010. – № 6 (17). – С. 45–76. Каппелер розвинув свою аргументацію у вид.: *Каппелер А.* Russland und die Ukraine: Verflochtene Biographien und Geschichten. – Wien, 2012.

⁷ *Єфименко А.* История украинского народа. – СПб., 1906. – С. 1.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

написання і вихід у світ історії України з менш первісним і телеологічним наративом, у якому Київську Русь не було потрактовано як попередницю лише України і яку до того ж написала етнічна росіянка”⁸.

Через те, що оригінальний рукопис Єфименко відхилили, вона змогла надрукувати свою книжку під назвою “История украинского народа” (1906) лише за 5 років після запланованого терміну. І хоча праця Єфименко була актуальною на свій час, однак затримана у видавничих планах на кілька років, дослідниця “втратила честь новаторства”⁹; її випередив Грушевський, який за цей час закінчив “Очерк”.

Що ж до ПУ, то Грушевський зазначив (у передмові до першого видання 1911 р.), що задумав цю книжку до оприлюднення так званого “Маніфеста громадянських свобод” (17 жовтня 1905 р.) та наступних цензурних полегшень, котрі зняли частину обмежень на український друк¹⁰ і уможливили “здійснити сей давній замір”¹¹. У “Автобіографії” (1906) вчений так само зазначав про намір ще на початку своєї наукової кар’єри “розпочати [...] не такою популярною й короткою, а ширшою і строго-науковою історією України, яку б потім можна переробити в коротшу й популярнішу”¹². Однак у “Автобіографії” йдеться загалом про жанр популярно-історичних видань. Що ж до ілюстрованої історії, то найранішим документальним підтвердженням її задуму є вересень 1906 р.¹³. Увагу читача також привертає згадка Грушевського про “ріжні пригоди”, що “знеохотили мене (...) до сього діла (видання ПУ. – В. С.)”¹⁴. Це був натяк на важливий контекст появи цієї книжки. А саме йшлося про гостру реакцію професора Грушевського на видання аматором історії Миколою Аркасом (1853–1909) ілюстрованої “Історії України-Русі”¹⁵ (1908)¹⁶.

⁸ Кателер А. Олександра Єфименко... – С. 69.

⁹ Там само. – С. 70.

¹⁰ Як відомо, до першої російської революції друк більшості книжок українською мовою, в тому числі історичних, було заборонено. Див.: Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Зб. док. і мат. / Ред. Г. Боряк. – К., 2013. – 810 с.; Заборона українського слова в Росії: Реферат петербурзької академії наук в справі знесення заборони українського слова. – Скрантон, Пенсільванія, 1916. – 59 с.; Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб., 1905. – 96 с.

¹¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1911. – С. 3.

¹² Його ж. Автобіографія. – Торонто, 1965. – С. 9.

¹³ Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе: Історичний збірник. – К., 1996. – С. 198.

¹⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1911. – С. 3.

¹⁵ Роботу над книжкою Аркас розпочав ще 1902 р., плануючи її спершу як посібник для домашнього навчання свого сина.

¹⁶ Докладніше про це див.: Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе: Історичний збірник. – С. 221–230; Сарбей В. М. М. Аркас і його “Історія України-Русі” // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 100–113; Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса // Крайнин. – 1993. – № 4. – С. 8–17; його ж. Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський. – С. 161–220; його ж. Українська ідея Миколи Аркаса: (Попередні нотатки з епістоли) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. / За ред. Я. Ісаевича та ін. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 111–129.

Повну аргументацію проти книжки Аркаса Грушевський розгорнув у окремій рецензії. Її головна думка полягала у тому, що написання популярних книжок вимагає роботи не аматора, а історика, що володіє науковим інструментарієм¹⁷. Грушевський наголошував на неприпустимості спрощувати виклад історичного матеріалу ціною його якості. На думку Грушевського, зневагою до читача було писати таку важливу працю людині, хоч і залюбленій в українську справу, проте не професіоналові. Ці аргументи мають право на існування, проте заслуговує на увагу безкомпромісний тон, у якому Грушевський написав свою рецензію. Дослідники називають гостре ставлення Грушевського до конкурента “конфліктом Аркаса–Грушевського, штучно роздутим і перебільшеним захисниками Аркаса”¹⁸, та закликають нас “прийняти до уваги його (професора. – В. С.) вразливу амбіцію”¹⁹. Дійсно, від осені 1906 р. Грушевський обдумував ідею такої книжки. Проте склалося так, що публікація Аркаса з’явилася раніше. Більше того, вона була популярною, і Грушевський у своїй рецензії зауважував: “Ні одна книжка, окрім «Кобзаря», не йде, як вона”²⁰. Професор не сприйняв цей факт як свідчення певних переваг книжки і продовжував уважати її винятково невдалою працею, навіть “шкідливою”²¹ для “широких мас, які жадають від освіченіших своїх верств якоїсь доброї поживи”²². Його характеристика перебільшувала значення фактографічних помилок Аркасової книжки, що не претендувала на наукову новизну та лише узагальнювала вже наявні дослідження з української історії.

Після публікації своєї рецензії Грушевський запропонував історикові В’ячеславу Липинському (1882–1931) написати на ту ж тему до редактованого ним журналу. Отримавши текст, професор змінив його без відома автора. Власне, він не надрукував деякі пасажі, де Липинський перелічував переваги книжки Аркаса. У листі до історика Василя Доманицького²³ Липинський

¹⁷ Перед тим зауваження у непрофесіоналізмі висувалися ще до одного надзвичайно популярного серед галицьких читачів автора – Олександра Барвінського, який написав “Ілюстровану історію Русі” (1890).

¹⁸ *Ульяновський В.* Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський. – С. 172.

¹⁹ *Гирич І.* Ще до проблеми “Аркас і Грушевський”. – С. 224.

²⁰ Відгук Михайла Грушевського. До рецензії д. Липинського // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2: Суспільно-політичні твори (1907–1914) / Упоряд. І. Гирич, С. Панькова. – С. 370.

²¹ Молодий галицький історик і бібліограф Богдан Барвінський (1880–1958) відзначив фактографічні помилки в “Історії України-Русі” Аркаса. Однак рецензію Грушевського він назвав проявом нетерпимого ставлення професора до конкуренції. “Шкідливою” книжку Аркаса він уважав лише для Грушевського, бо вона добре продавалася. Див.: *Барвінський Б.* Чи справді шкідлива? // *Руслан.* – 1908. – Ч. 197. – 30 серпня. – С. 3–4.

²² Там само. – С. 374.

²³ Доманицький був науковим редактором книжки Аркаса і писав автору таке: “(...) всі в один голос говорять, що професор публично «обнажився» і слави собі цією рецензією не придбав, а навпаки. Взагалі, треба Вам сказати, що останніх 1–1 ½ роки з ним якась погана переміна сталася: непомірно честолюбивий став, егоїст і скнар... Дійшло до того, що не тільки нікому з знайомих не дає ані одного примірника своїх видань, а навіть Наук[ове] Товариство мусить *купувати* усі його відбитки і видання. Оце то голова Товариства!” *Старовойтенко І.* Листування Доманицького до Миколи Аркаса (1907–1908) // *Український археографічний щорічник.* Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 566.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

писав, що це “є зловжитком: перекручуванням моїх гадок для підтримання своїх. (...) це річ шкідлива: вона нелегальним способом нищить критику і не допускає виміни гадок”²⁴. А далі додавав:

“Не можна справи відродження українського народу ідентифікувати з найрозумнішими хоч-би гадками проф. Грушевського чи кого-будь іншого. Поступаючи так, ми самі зводимо Українство з *кипучого народнього руху* в рух *гуртковий* (курсив Липинського. – В. С.), рух партійний з лідерами на чолі, а шаблон і рутину – це смерть, по моєму”²⁵.

Щодо самого Аркаса, то цей губернський чиновник і збирач українського фольклору ніколи не претендував на науковість своєї популярної книжки. Він писав її для втіхи у вільний час. Незважаючи на неочікувану та різку реакцію Грушевського, Аркас не дозволив собі висловити особистих закидів на адресу професора. Він визнав слушність критики та розпочав підготовку другого, доповненого і переробленого, видання своєї “Історії”²⁶.

Можна також згадати, що не цілком академічна полеміка довкола книжки Аркаса, розгорнута з ініціативи Грушевського у редактованому ним “Літературно-науковому вістнику”, відштовхнула деяких читачів від передплати одного із небагатьох українських часописів²⁷.

Колекціонер мистецтва, який видає історичні книжки

У спогадах Грушевський писав:

“Я [в] кожній хвилі, в кожній стадії мого життя мушу мати перед собою якусь мету, котрій мушу віддаватись ціло і без останку, доводячи свої сили до крайного напруження, до самозабуття, і тільки тоді чую себе нормально”²⁸.

Коли Грушевський не працював науково, такою метою для нього було колекціонування. Збірка Грушевського-професора була дорогою та винятковою (успадкований від батька капітал²⁹ дозволяв такі витрати) – персидські і українські килими, богемське і венеційське скло, саксонська і українська порцеляна, численні археологічні знахідки, портрети гетьманів, стародруки XVII–XVIII ст., картини сучасних йому українських малярів, зокрема Михайла Бойчука, Фотія Красицького, Федора Кричевського та

²⁴ Липинський В. Листування. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1: А–Ж / Ред. Я. Пеленський. – С. 507–508. (Лист від 21–28 серпня 1908 р. від В’ячеслава Липинського до Василя Доманицького).

²⁵ Там само. – С. 508.

²⁶ Книжка вийшла за три роки по смерті Аркаса завдяки зусиллям його дружини Ольги. Див.: Аркас М. Історія України-Русі: з малюнками. – 2-ге вид. – Краків, 1912. – 424 с.

²⁷ Старовойтенко І. Рецензії та відгуки на “Історію України-Русі”, опубліковані у періодичних виданнях Наддніпрянської України та Галичини // “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ та комент. І. Старовойтенко. – К., 2009. – С. 196.

²⁸ Грушевський М. Споми́ни // Київ. – 1988. – № 9. – С. 120.

²⁹ Батько Михайла Грушевського – Сергій Грушевський – здобув статок на продаж підручників із церковнослов’янської мови для народних шкіл. Зокрема його “Первая учебная книга церковно-славянського язика” (К., 1872) перевидавалася понад 30 разів.

Івана Труша³⁰. Тож робота над ПУ стала викликом не лише для ретельного науковця, якому вказували на стилістичні вади³¹, але й для аматора мистецтва. Як зазначав Грушевський, у виданні ПУ 1912 р. використано 403 зображення³² чудової якості:

“Ілюстрації давав я тільки самі «автентичні»: знімки з старих портретів, малюнків, гравюр, будинків, а не скомпановані сучасними малярами. Що найбільше дозволив собі подати кілька рисунків, які на підставі старих монет, печаток то що пробують відтворити портрет чи образ діяча”³³.

Грушевському важливо було передати читачеві відчуття доби і враження від історичної особи, як вона мислилася людям минулого. Тому він ретельно добирав ілюстрації. Водночас він уважав за можливе використовувати легендарні портрети нарівні з мальованими з живої людини. І цілком у дусі романтичної історіографії часто поминав згадати, що те чи інше зображення є апокрифічним.

Надихався Грушевський на візуальний ряд ПУ, – як свідчать його щоденникові записи початку 1909 р., – переглядаючи “Ілюстровану історію Польщі” Августа Соколовського³⁴. Її він називав “дуже дрантивою”³⁵, а проте саме ця праця підштовхнула Грушевського до роздумів над власною книжкою. Доречно зазначити, що ідея ілюстрованих історій була доволі популярною на той час. До прикладу, у Польщі поширеними були видання поійменованого Соколовського³⁶ та Юліана Бачинського³⁷, у чеських землях – Яна Доленського, Антоніна Резека та Ярослава Косіні³⁸, у Німеччині –

³⁰ Докладніше про колекцію Грушевського див.: *Гирич І.* Знищена мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // Пам’ятки України. – 1995. – № 1. – С. 103–104; *Шелудякова Н.* Грушевський – колекціонер у контексті наукового та мистецького життя України кінця XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. н. – К., 2016. – 242 с.

³¹ Напр., історик літератури і літературний критик Сергій Єфремов у щоденнику писав щодо шеститомної “Історії української літератури” Грушевського: “Коли б цей чоловік не потопав у балаканині нестримній і скоротив свою працю разів учетверо, то було б і цікавіше вчетверо” (*Єфремов С.* Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 521). І хоч Єфремов мав нерівні – спершу доброзичливі, а згодом дедалі напруженіші – особисті стосунки з Грушевським, однак його не можна звинуватити в браку професіоналізму. Посутні зауваження Єфремова слід назвати однією із причин того, що “Очерк” є однією із найвдалиших з літературного погляду праць Грушевського.

³² Більшість кліше з малюнками до “Ілюстрованої історії України” зберігаються у “Фонді Грушевських” № 1235 у ЦДІАК України та “Архіві професора Михайла Грушевського” у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Науково-технічне опрацювання документів з архіву Грушевського у ЛНБ залишається не завершеним, тому вміщені там матеріали, на жаль, не доступні для дослідників.

³³ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – 2-е вид., доп., переробл. – К.; Львів, 1912. – С. 4.

³⁴ Щоденник Михайла Грушевського (1904–1910 рр.) // Київська старовина. – К., 1995. – № 1. – С. 10–30.

³⁵ Дрантивий – тут: поганий, слабкий.

³⁶ *Sokolowski A.* Dzieje Polski ilustrowane. – Warszawa, 1899–1900. – Т. 1–2.

³⁷ *Baczyński J.* Dzieje Polski ilustrowane. – Poznań, 1904. – Т. 1–2.

³⁸ *Dolenský J., Kosina J., Rezek A.* Obrázkové dějiny národa českého. – Praha, 1893. – 407 s.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

Вільгельма Ціммермана³⁹. Тому очевидно, що Грушевський розумів необхідність саме такого видання, яке б наочно зображало історію українського народу. Окрім того, важливо було видати цю працю, перш ніж російські історики взялися б за подібне завдання, що мало також стимулювати Грушевського пришвидшити реалізацію його намірів.

Однак зібрати ілюстрації (які перебували в різних містах і навіть країнах) вимагало часу і великих зусиль. Для створення загального враження назву лише декілька інституцій, із чийх колекцій копіювалися необхідні ілюстрації: Наукове товариство імені Шевченка та Оссолінеум, що тоді знаходилися у Львові, Київський міський музей (тепер Національний художній музей України), Синодальна бібліотека у Москві, Імператорська публічна бібліотека у Санкт-Петербурзі (нині Російська національна бібліотека). Ілюстрації надходили також із приватних колекцій. Аби знайти тих, хто долучився до роботи над цією книжкою, я звернулася до фонду родини Грушевських у Центральному державному історичному архіві України⁴⁰. Зокрема, там уміщено по-діловому докладне листування з київською друкарнею Степана Кульженка⁴¹ (вул. Пушкінська, 4), в якому описано підготовку книжки до друку. Водночас завдяки цьому листуванню можна зрозуміти підхід Грушевського до роботи. Для виконавців видавничого замовлення він був вимогливою людиною. Торгувався про зниження оплати за видавничі послуги, давав детальні вказівки щодо використання певного виду шрифту, паперу чи способу набору тексту, потребував звіту про отримання друкарнею кожного малюнка⁴².

Для Грушевського, який прагнув до розмаху, монументальності, у роботі було важливим і незначне; тоді як сам він виступав у ролі розпорядника, іншим доручалася технічна робота⁴³. Із листів співробітників “Літературно-наукового вістника”, – Леопольда Будая та Юрія Тищенка (Сірого)⁴⁴ (1880–

³⁹ Zimmermann W. Illustrierte Geschichte des deutschen Volkes. – Stuttgart, 1873. – Bd. 1–3.

⁴⁰ Епістолярна спадщина Грушевського. Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упоряд. І. Гирич. – К., 1996. – 108 с.

⁴¹ Друкарня займалася публікацією першого (1911) та другого (1912) видання “Ілюстрованої історії України”.

⁴² ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 481, 482 зв., 496 зв., 500–502 тощо (1907, 1910–1914. Листи друкарні і фотолітографії “Кульженко”).

⁴³ Історик Віктор Петров (1894–1969), характеризуючи стиль роботи поета і літературознавця Миколи Зерова (1890–1937), зауважив його засадничу відмінність від Грушевського: “Зеров ніколи не передоручав роботи іншим: усе він робив сам. Він робив навіть те, що цілком міг би не робити. Контрастна протилежність стилю роботи Мих. Грушевського, який для себе лишав у роботі лише організаційні моменти”. Домонтович В. Болотяна лукроза // Проза. Розмови Екегартові з Карлом Гоцці та інші оповідання й нариси / Ред. і супровідна ст. Ю. Шевельова. – Сучасність, 1988. – Т. 3. – С. 242.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 364 (48 листів). – 148 арк. (1905–1912. Листи Леопольда Будая до Михайла Грушевського); Спр. 582 (198 листів). – 558 арк. (1907–1910. Листи Юрія Тищенка до Михайла Грушевського); Спр. 583 (128 листів). – 370 арк. (1911–1913. Листи Юрія Тищенка до Михайла Грушевського); Спр. 874 (20 листів). (1907–1909. Листи Юрія Тищенка до Михайла Грушевського). Дякую Ігорю Гиричу, який привернув мою увагу до цього листування.

1953), – дізнаємося, що обидва допомагали з його особистими видавничими планами. Будай спілкувався із цензором та видавництвом, підбирав необхідної якості папір та займався доставкою кліше. Тищенко так само був залучений до цих клопотів та виявляв інтерес до нової книжки Грушевського. Наприклад, він писав професорові:

“Я гадаю, що Історію в ціні приблизно Аркаса варто видати якнайскорше, бо великий попит масмо на неї не тільки з боку інтелігенції, а й простого селянства. За час перебування в книгарні я глибоко переконався в потребі такої книги”⁴⁵.

Підбору ілюстрацій для ПУ стосується взаємне листування Грушевського та Липинського. Працюючи у краківських архівах і бібліотеках Чарторийських, Гуттен-Чапських та Красінських, Липинський виявив багато цікавих ілюстрацій. Він опублікував їх у збірнику “З історії України” (“Z dziejów Ukrainy”, 1912) та надіслав кліше Грушевському⁴⁶.

Мистецьким оформленням ПУ займався засновник українського модерну, художник Василь Кричевський (1873–1952). Він виготовив на замовлення Грушевського обкладинки та віньетки для книжки⁴⁷. Так само для ПУ Кричевський робив замальовки предметів старовини, зокрема з професорської колекції у київському будинку, де містилася і його власна художня майстерня. У 1918 р. втрутиться революційна стихія, і майстерня Кричевського, разом із ретельно дібраною колекцією Грушевського, згорять під час вуличних боїв та наближення більшовиків до міста.

“Ілюстрована історія України” та російсько-українська історична дискусія

У цій частині статті я коротко проаналізую знакові, з точки зору російсько-української історичної дискусії, сюжети в ПУ. Для Грушевського і його сучасників такими були питання: наслідування спадщини Київської Русі та образ князя Володимира; гетьман Богдан Хмельницький та повстання під його проводом; а також постать гетьмана Івана Мазепи. Водночас я спробую показати, як контекст російсько-української дискусії впливав на те,

⁴⁵ Там само – Арк. 472.

⁴⁶ Так у книзі з’явилися два портрети Богдана Хмельницького, а також зображення Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Мазепи, Максима Кривоноса, Петра Дорошенка та Данила Апостола. Своєю чергою Липинський отримав від Грушевського згоду на використання репродукцій із “Ілюстрованої історії України” та “Культурно-національного руху на Україні в XVI – першій половині XVII вв.”. Див.: Там само. – Спр. 604 (55 листів). – 164 арк. (1908–1913. Листи В. Липинського до М. Грушевського); *Липинський В.* Листування. — К., 2003. – Т. 1. – 960 с. Детальніше про стосунки Липинського з Грушевським див.: *Грич І.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії: (На тлі стосунків Михайла Грушевського і В’ячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів, 1999. – С. 47–64; *Sysyn F.* Hrushevsky Confronts Lypynsky: The Historian’s Final Assessment of Hetman Bohdan Khmelnytsky and the Khmelnytsky Era // *Hrushevsky Mykhailo.* History of Ukraine-Rus’. – Edmonton; Toronto, 2010. – Vol. 9. – Bk. 2. – Pt. 2. – P. lx–lxxviii.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 572 (5 листів). – 9 арк. (1908, 1912. Листи Василя Кричевського до Грушевського).

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

до якої історіографічної традиції – позитивістської чи неоромантичної – звертався Грушевський, описуючи ті чи інші події та постаті в історії⁴⁸.

Викладена в ПУ схема української історії відповідає академічній “Історії України-Руси” та популярному російськомовному “Очерку”, порівняння з якими далі не уникнути. Структура ПУ складалася із шести розділів: “До заснування Київської держави”, “Життя державне”, “Доба литовсько-польська”, “Доба козацька”, “Упадок козащини і українського життя” та “Українське відродження”. Як бачимо із цих назв, Грушевський об’єднав у єдиний наратив княжої доби період існування Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, а також підкреслив спільність історії українських земель, що спершу перебували у складі Великого князівства Литовського та Корони, а згодом – імперій Романових та Габсбургів.

А) Київська Русь та князь Володимир

Згідно з пізньоімперським історичним наративом, Російська імперія виводила своє походження – через посередництво Володимиро-Суздальського князівства та Московського царства – від Київської Русі⁴⁹. Водночас українські історики працювали над власним контрнративом⁵⁰, якому Грушевський надав завершеного вигляду в “Історії України-Руси”. В популярному “Очерке” він лише коротко виклав підсумок своїх досліджень: “Государственная жизнь и традиция княжеско-дружинного уклада в больших размерах держались во второй половине XIII в. почти исключительно в западной Украине, в государстве Галицко-Волынском”⁵¹. Відповідно спадок Київської Русі мав належати не російській, а українській історії. Ця ідея досягла масового читача майже одночасно з публікацією програмової статті Грушевського “Звичайна схема «русскої» історії...”, яка від початку його наукової кар’єри закріпила за ним славу “українського сепаратиста”.

⁴⁸ Наталя Яковенко пояснювала використання Грушевським то позитивістського, то неоромантичного дискурсу, звертаючись до психологічних понять свідомого / підсвідомого. Вочевидь, її статтю слід розглядати у контексті інтересу українських дослідників у 1990-х до психоаналітичної інтерпретаційної рамки, викликаного, зокрема, текстами Соломії Павличко, а згодом Оксани Забужко. Див.: *Яковенко Н.* Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука. – С. 86–97.

⁴⁹ Цей наратив розвивали всі російські історики, як-от Микола Карамзін, Сергій Соловйов, Володимир Ключевський та ін. Однак новацією Михайла Погодіна було повністю позбавити українців від співучасті у спадщині Київської Русі: *Погодин М.* Записка о древнем языке русском М. П. Погодина (Письмо к И. И. Срезневскому) // Известия Отделения русского языка и словесности. – СПб., 1856. – Т. V. – Вып. 2. – С. 70–92.

⁵⁰ Відповідь на погодінські розважання див. у вид.: *Максимович М.* О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом (Письмо к М. П. Погодину) // *Максимович М.* Собрание сочинений: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 1. – С. 131–145; *Антонович В.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина. – 1882. – Кн. 1. – С. 1–48. Див. про дискусію Погодіна-Максимовича у вид.: *Толочко А.* Спор о наследии Киевской Руси: Максимович versus Погодин // *Толочко А.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – К., 2012. – С. 205–236.

⁵¹ *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – С. 78.

Проте Грушевський творив свій наратив не лише (де)конструюючи історичні міфи, а й використовуючи готовими деякі з них, якщо це було можливо. Така доля спіткала імперський міф про Святого Володимира. Довга історіографічна традиція, котра починалася від писань київських церковних авторів XVII ст., ставила князя Володимира окремо від усіх інших князів киеворуської доби, підкреслюючи його виняткову роль як хрестителя Київської Русі. Слідом за цією традицією пішов і Грушевський.

“Володимирове панованне стало незвичайно важною добою в життю нашого народу, *епохою* (курсив Грушевського. – В. С.), як то кажуть, тим більше що розпочате ним діло було продовжене й скріплене потім його сином Ярославом, що пішов вірно слідами батька, далі ведучи розпочате ним діло”⁵².

Однак князь Ярослав Володимирович, за яким у 1860-х роках в історіографії закріпився епітет “Мудрий”, губився у тіні батька, будучи для Грушевського лише “ослабленим повторенням правління его отця”⁵³. Після переділу киеворуської спадщини на українську користь Святий Володимир ставав Володимиром Великим. Він втримався на цьому п’єдесталі значною мірою силою гнучкості свого міфу. В ПУ та “Очерке” характеристики, приписувані князю билинами київського циклу та церковними колами, наприклад, смиренність, ласкавість, піклування про убогих, із легкістю перейшли до його нового образу. Володимир як живе втілення розвитку (улюблене слово позитивістів, до яких зараховував себе і Грушевський) протиставляється своїм попередникам, які названі “князьями-наездниками”⁵⁴ – завойовниками, тобто руйнівниками цього мирного, поступового розвитку. Чому Грушевський для конструювання українського історичного наративу відбирає саме ці риси з набагато складнішого образу Володимира, зображеного у середньовічних джерелах? Річ у тім, що згідно з позитивістськими та водночас народницькими уявленнями історика про благо “народу”⁵⁵ потрібен був володар держави, який “пильнує зробити відносини влади і громадянства більш лагідними, дбає про зближення з громадянством, про кращі порядки”⁵⁶. І оскільки такий історичний образ уже існував, достатньо було зробити його “своїм”, аби заповнити вакантне місце національного героя.

Б) Хмельниччина та Богдан Хмельницький

Повстання під проводом козацького гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1657) розпочалося із вимог козаків, які претендували на властиві для шляхти привілеї, а згодом переросло у війну із Річчю Посполитою, що втратила контроль над ситуацією. Імперська історіографія часів Грушевського писала про “стремление русских людей оторваться от польско-

⁵² Його ж. Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1912. – С. 81.

⁵³ Його ж. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – С. 68.

⁵⁴ Його ж. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1906. – С. 78.

⁵⁵ Під “народом” Грушевський розумів переважно селянство.

⁵⁶ Його ж. Ілюстрована історія України. – С. 81.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

литовського союзу и присоединиться к единоверной Восточной России”⁵⁷. Тому й Хмельниччина оцінювалася як “самоочевидний” наслідок цього бажання. М. Грушевський же розглядав цілі Хмельницького контекстуально – від відстоювання станових інтересів козацтва до війни за незалежність⁵⁸. Турбувало Грушевського і питання причин невдачі цього повстання. В ПУ, так само як у “Очерке”, Хмельницькому ставиться за найбільшу провину (і водночас головну причину невдачі всього руху), що той не шукав підтримки виключно у “народі”. Грушевський у позитивістському дусі пояснює це походженням гетьмана із привілейованого козацько-шляхетського стану, за межі інтересів якого він, як “продукт” середовища, не здатен був вийти. Інтереси ж цього стану полягали у створенні соціальної структури, близької до Речі Посполитої – єдиної відомої їм. Грушевський писав у ПУ (1912):

“Нарід підняв повстання, щоб визволити ся з панської кормиги; (...) Тим часом старшина козацька, маючи в своїх руках власть – зайнявши з сього погляду місце шляхти, мала охоту іти її стежкою: володіти землями, закладати собі села, способити підданих. (...) Але нарід український зачував уже, що нова старшина топче стару стежку й ставив ся ворожо до неї, бо підозрівав в її політиці оті власні, своєкорисні забаганки”⁵⁹.

Підкреслення *ненормальності* конфлікту між “народом” і козацькою старшиною є необхідним елементом наративу у популярних працях Грушевського. Насправді, у поділеному на стани ранньомодерному суспільстві такої національної єдності, на відсутність якої нарікав Грушевський, засадничо не могло бути. Але якби не описуваний істориком конфлікт, чим саме він міг би пояснити перемогу московських порядків на Гетьманщині? Хіба що відносною слабкістю самого руху, – напрошується відповідь. Не варто також забувати, що Грушевський самоокреслювався як позитивіст (хоч у дійсності і далекий від послідовності). Для нього стрілка прогресу і всі найкращі сподівання були спрямовані у майбутнє. Тому конфлікти між “народом” та

⁵⁷ Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1995. – Кн. 5: История России с древнейших времен. – Т. 9–10.

⁵⁸ Грушевський написав, що для Хмельницького боротьба була виключно за козацькі станові інтереси аж до моменту знаменитого зимового в’їзду у Київ у січні 1649 р., після чого він почав переосмислювати цілі руху, на чолі якого опинився. Незавершеність плану подальших дій та постійні вагання Хмельницького між традиційними козацькими вимогами і відстоюванням “народних інтересів” підкреслено в ПУ та “Очерке”. В “Очерке” найвищу межу пожадань Хмельницького описано як “желание выйти из рамок польско-шляхетского режима и козацких ординаций и поискать новых условий существования для всего украинского народа” (Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – С. 234). Якими ж бачив Хмельницький ці нові умови (якщо мав таке бачення), Грушевський не уточнював. Тоді як у ПУ вказано, що метою була незалежність українського народу у його етнографічних межах. Грушевський написав про Хмельницького: “Не дуже ясно ще може йому самому уявляти ся ті нові пляни, але ясно виступає головне – те що я сказав вище: свідомість, що треба бороти ся за весь український нарід, за всю Україну, за її визволення, незалежність і самостійність” (Грушевский М. Ілюстрована історія України. – С. 303).

⁵⁹ Там само. – С. 325.

елітою у минулому значною мірою є інверсією тієї національної єдності, що неодмінно має настати у майбутньому⁶⁰.

Пояснити невдачу повстання під проводом Хмельницького можна було теж, якщо відступити від позитивіського розуміння ролі героя в історії і звернутися до неоромантичного його бачення; а саме, коли за поразкою героя і його справи стоїть випадок, а не закономірні, майже природні сили історії. Власне так Грушевський і вчинив. На його думку, як зовнішня агресія, так і внутрішні соціальні конфлікти могли б не стати неподоланною перепорою для будівництва власної держави, якби не смерть Хмельницького. Він зобразив гетьмана як своєрідного Мойсея, який, однак, передчасно помер, не закінчивши сорокалітнього блукання. Ще у статті 1898 р. він писав: “Хмельницщина розпочалась розривом з Польщею, мала закінчитись розривом з Москвою; але в тім моменті вмер Хмельницький, зіставивши все в непевності”⁶¹. Або, йдучи назустріч очікуванням жанру, Грушевський у популярній ПУ патетично стверджував:

“Україна в найбільш рішучу хвилю, коли важила ся вся її доля, стралила свого довголітнього провідника – одинокого чоловіка, котрий міг покермувати нею (...) Був то оден з найбільш трагічних моментів в історії України”⁶².

Попри ці позитивістські і неоромантичні варіації, я приєднуюсь до думки Омеляна Пріцака, що єдиний перелом, відмежування від попередніх оцінок Хмельницького як незамінного лідера, настав у Грушевського “під вражінням недавно пережитої самим собою ролі Хмельницького в 1917–1919 рр.”⁶³.

В) Постать Івана Мазепи

Панівним у російському науковому наративі та публічному дискурсі сучасного Грушевському суспільства було уявлення про гетьманів Хмельницького та Мазепу як про два полюси. Якщо перший мав реноме “вірного слуги”, то другий – “зрадника” царя. Переносячи історичні образи на тогочасні реалії, підозрюваних у нелояльності українців було прийнято називати “мазепинцями” (слово мало сильні пейоративні конотації). Цікаво інше. Аби

⁶⁰ “Уживши старої історіософичної термінології, сі дві доби політичного українського життя – стару, княжу, і новішу – народню (козацьку), можна б назвати тезою й антитезою, що доходять до синтези в столітню українського відродження (тобто в XIX ст. – В. С.). Народні змагання відновляють ся й прояснюють ся в світлі поступових європейських ідей та присвоюють ся новою інтелігенцією [...] розпочинаєть ся культурна боротьба для осягнення ідеалів, що вяжуть в один організм народні маси з тою новою інтелігенцією” (Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Гол. ред. П. Сохань. – К., 1991. – Т. I. – С. 20).

⁶¹ Грушевський М. Хмельницький і Хмельницщина // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXIII–XXIV. – С. 27.

⁶² Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С. 320.

⁶³ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. I. – С. XL–LXXXIII. Тут, звісно, мається на увазі факт, що Грушевський упродовж 1917–1918 рр. був на чолі революційного парламенту – Центральної Ради – Української Народної Республіки. У цій статті теж див. про романтизм, позитивізм і соціологічну школу в інтелектуальній біографії Грушевського.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

зблизити образи обох гетьманів, Грушевський занижив оцінку автономічних прагнень та особистісних здібностей Мазепи. Він нагадував, що все своє гетьманство Мазепа намагався посилити владу гетьмана та старшини і водночас був фактичним виконавцем царської політики.

“Часи Самойловича і Мазепи, що разом зайняли майже сорок літ часу – многоважного часу, коли рішала ся доля вільного ладу, заведеного великим повстанням 1648–9 рр., власне на руїнах недобудованого вільного устрою будували нову неволю українського народу, що зіла потім всі останки й початки вільного ладу”⁶⁴.

Грушевський розставив акценти так, наче перехід на бік Карла XII був не стільки власним рішенням Мазепи, скільки результатом тиску близької йому старшини (тут знову нагадує про себе Грушевський-позитивіст, для якого героєм – це “продукт”). Остання ж хотіла об’єднання зі шведами, маючи намір продовжити політичну традицію, започатковану Хмельницьким. При цьому Грушевський витлумачує позицію гетьмана як нерішучу і слабку. Крім того, окремо наголошено на старості Мазепи, наче через свій вік він був не готовий до кардинальних змін. В “Очерке” Грушевський писав про роздуми гетьмана перед загрозою вторгнення шведських військ в Україну: “Положение становилось критическим. Но нерешительный, неспособный на смелый риск, старый гетман не мог отважиться на решительный шаг”⁶⁵. В ІУ він поблажливо додавав: “Правда, що й ризик був великий і небезпека страшна”⁶⁶. Насправді ж річ була зовсім не в нерішучості Мазепи. Як доводить у своїх дослідженнях історик Татяна Таїрова-Яковлева, гетьман ухвалював рішення як обережний та досвідчений політик, яким він власне і був⁶⁷. Чому у Грушевського вийшов саме такий образ Мазепи? Звісно, річ не у навмисному викривленні минулого вченим, який вірив у свою “об’єктивність”. Важливо пам’ятати про контекст, у якому Грушевський писав свої праці. Річ у тім, що він прагнув легітимізувати рішення Мазепи в очах частини не прихильної особи гетьмана громадськості, думку якої було б помилкою легковажити. Історик мав намір показати, як легко будь-яку лояльну людину царська влада могла перетворити на “зрадника”⁶⁸. Цікаво, що після того, як Грушевський-історик отримав рідкісний досвід перебування при владі у ситуації, котра вимагала швидких рішень, він більше не повторював тезу про “нерішучість” Мазепи⁶⁹.

Грушевський серед приязних критиків та вдячних читачів

Омелян Пріцак колись зауважив, що Грушевському за життя не випадало частя мати серйозних критиків своїх праць⁷⁰. Визнання в українському

⁶⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С. 363.

⁶⁵ Його ж. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1906. – С. 338.

⁶⁶ Його ж. Ілюстрована історія України. – С. 378.

⁶⁷ Див.: Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – 271 с.

⁶⁸ Пор.: Грушевський М. Новое знамя националистов // Украинская жизнь. – М., 1912. – № 2. – С. 16–21; Грушевський М. “Мазепинство” і “Богданівство” // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Т. XV. – Кн. 1/3. – С. 94–102.

⁶⁹ Це зауваження висловила Т. Таїрова-Яковлева у згаданій книжці “Мазепа”.

⁷⁰ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського. – С. XLV. Чи не першим критичним науковим текстом щодо доробку Грушевського була стаття самого Пріцака, що вийшла

середовищі прийшло до Грушевського рано⁷¹, і так само, як інші його праці, появу ПУ зустріли надзвичайно приязно. Один із рецензентів писав:

“Книга проф. Грушевського мимоволі викликає порівняння з епопеєю незвичайно жвавим, образним викладом ... [її] з інтересом і задоволенням прочитає як цілком інтелігентна, до певної міри підготовлена й обізнана з історією людина, так і простий читач з народу, який вперше знайомиться з історією своєї батьківщини”⁷².

Викликало схвалення також те, що Грушевський вибудував тяглість української історії від часів Київської Русі до ХХ ст.

“Культура, витворена вищими верствами українського народу, встигла перейти в народні маси ... [ї] зійшлася з власною, народною в дослівнім розумінню сього слова культурною творчістю мас ... в одну органічну цілість – національну культуру українського народу”⁷³.

Ледь не єдине зауваження, або швидше побажання, стосувалося того, що професор приділив мало уваги питанням економічної історії⁷⁴. Проте інший рецензент пояснив це тим, що “опрацювання української історії знаходяться ще на такій стадії, коли узагальнення надзвичайно складні й часом неможливі через відсутність матеріалів і підготовчих досліджень”⁷⁵.

Уже після революцій 1917 р. ПУ почали закидати “партійність”⁷⁶ у висвітленні її ходу на Україні. Малося на увазі, що у своїй книжці Грушевський відверто підтримав Українську Народну Республіку та засудив правління гетьмана Павла Скоропадського (1873–1945). Можна погодитись із такою оцінкою, однак не слід забувати, що ця критика теж була політично забарвлена⁷⁷ та

через 32 роки по смерті Михайла Сергійовича. Див.: *Його ж.* У століття народин Грушевського // Листи до приятелів. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 157–159. – Кн. 5–7. – С. 1–18.

⁷¹ Коли в 1910 р. святкували 25-річчя наукової діяльності Грушевського, суперлятивів на адресу ювіляра не бракувало. Його називали “велетнем”, як Лев Толстой. Вивищували, відзначаючи що “всі інші товариші М. С. – це якісь кволі й нетривкі істоти; він один знає, куди йде, що робить і що робить”. Його “Історію України-Руси” порівнювали з Євангелієм українського руху, а загалом діяльність Грушевського оцінювали епітетом “епохальна”. *Тельвак В.* Ювілейна грушевськіана: заходи, постаті, оцінки // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів, 2016. – Т. 47. – Кн. 1. – С. 42, 45, 59, 63.

⁷² *Дорошенко Д.* [Рец. на:] Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911 // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів, 2015. – Т. 46. – Кн. 1: Рецензії на праці Грушевського (1890–1914). – С. 413.

⁷³ *Залізняк М.* [Рец. на:] Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911 // Там само. – С. 286.

⁷⁴ *Русова С.* Проф. М. Грушевский. Иллюстрированная история Украины (Авторизованный перевод со второго украинского изд.). СПб., 1913 // Там само. – С. 447.

⁷⁵ *Василенко М.* Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. (Авторизованный перевод со второго украинского изд.). СПб., 1913 // Там само. – С. 489.

⁷⁶ Грушевський був одним із лідерів Української партії соціалістів-революціонерів.

⁷⁷ *Дорошенко Д.* [Рец. на:] Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ–Відень, 1921 // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів, 2015. – Т. 46. – Кн. 2: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915–1938). – С. 69; *Рожков М.* Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. (Авторизованный перевод со второго украинского изд.) СПб., 1913 // Там само. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 455–456. Критика репрезентувала першого рецензента – Дмитра Дорошенка – як члена Української партії соціалістів-федералістів і ліберального демократа, а другого – Миколу Рожкова – як члена РСДРП (б), а пізніше меншовика.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

вписувалася в ширший контекст міжвоєнної дискусії української еміграції щодо причин поразки державницьких змагань.

Щодо читаючої публіки, то на початку ХХ ст. український рух набував дедалі більше прихильників. Тому ПУ впала на підготовлений ґрунт та викликала неабиякий інтерес (про що свідчать численні перевидання книжки). Її популярності сприяли і цілісний наратив, і якість ілюстрацій, і визнання Грушевського лідером українського руху. Усе разом це спричинилося до того, що 6 тисяч примірників першого видання було швидко розкуплено⁷⁸. У монографії “Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського” – що є поки найповнішим викладом життєвого і творчого шляху професора – Сергій Плохій відзначає, що багато людей із захватом відгукувалися про книжку, переповідали про неї одні одним, хотіли продовжити лектуру, придбавши багатотомну “Історію України-Руси”. Напр., учитель із Тарасії О. Грунько зізнавався Грушевському:

“Сього року я з великим трудом добув собі Вашу «Ілюстровану історію України», котру прочитав з жаром, гаряче, навіть не передихаючи. Там я узнав про Україну де що таке, чого не давали казені російські учебники”⁷⁹.

Однак не всі охочі купували книжку, навіть незважаючи на прийнятну ціну (перше видання коштувало лише 2 руб.). Частина провінційної інтелігенції не могла собі із легкістю дозволити навіть такі витрати. Дехто звертався у листах до професора з проханням про безкоштовний примірник. Політичний засланець Григорій Поревич із Усть-Сисольська писав: “Труд же Ваш остільки популярний і змістовний, що здобути його являється моїм сердечним бажанням”⁸⁰.

Друге видання ПУ, як і перше, з’явилося у вищезгаданій київській друкарні Кульженка за рік, у 1912 р. Цього разу Грушевський значно розширив останній розділ під назвою “Українське відродження”, що охоплював розвиток українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст. Додав та замінив низку ілюстрацій. Зрештою, цей розділ став співмірний з іншими за обсягом, а за детальністю перевершував попередні, набагато довші хронологічно, періоди. Грушевський як історик-“будитель” побудував оповідь так, аби підкреслити роль сучасної йому доби у “відродженні” української нації (рідкісне слово для Грушевського, який волів писати “народ”).

Набув популярності також російськомовний переклад ПУ, що вийшов 1913 р. у петербурзькому видавництві “Просвещение” (просп. Забалканський, 75). Книжку надруковано майже без змін на основі другого видання. Щодо неї рецензент писав таке:

⁷⁸ Розповсюдження книжки, зокрема, відбувалося через книжкові магазини “Літературно-наукового вістника”, “Киевской старины”, “Наукового товариства імені Тараса Шевченка”. Див.: ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 510 зв., 513 (1907, 1910–1914. Листи друкарні і фотолітографії “Кульженко”).

⁷⁹ Цит. за: *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – С. 214.

⁸⁰ Цит. за: Там само.

“Книга перекладена гарною російською мовою й читається легко і з великим зацікавленням. Видана вона прекрасно: чудовий папір, виразний, чіткий шрифт, відмінно виконані ілюстрації”⁸¹.

Однак усі намагання Грушевського вийти з ПУ за межі читацького ринку Російської імперії та австрійської Галичини виявилися невдалими, адже зустрілися з браком знання західного читача про українське питання. Наприклад, обставини, пов’язані зі спробою англomовного перекладу ПУ, відкриває листування Грушевського з Василем Степаненком – відомим українським фольклористом, завідувачем “Української книгарні” (колишня редакція “Киевской старины”)⁸². За посередництва Степаненка велися перемовини з одним із найбільших у Лондоні видавничих домів, заснованим у 1882 р. Томасом Фішером Унвіном. Після ознайомлення з оглядом становища українського руху видавець спершу зацікавився ідеєю видання історії українського народу. Однак, як додавав Степаненко:

“Через майже цілковите незнайомство англійського суспільства з нашою національною справою він сумнівається, щоб книжка по англійському, була дохідним підприємством. Видавець навів мені паралель свого видання книжки в польській справі, яка вже довгий час лежить дуже мало розкуплена”⁸³.

Фішер Унвін хотів забезпечити себе від імовірних збитків і частково перенести фінансовий ризик на замовника, на що Грушевський не погодився. Пізніше Степаненко шукав інших можливостей для публікації книжки професора, проте так само без успіху. Головною причиною невдачі Степаненко називає те, що у Великій Британії “доводиться стикатися з абсолютним незнанням про нас, і це дуже утруднює справу”⁸⁴. Не буде помилкою, якщо я поширю це твердження Степаненка на весь книжковий ринок тогочасної Європи.

Наступні – третій (1913), четвертий (1917) та п’ятий (1918) наклади книжки Грушевського побачили світ у київській друкарні Петра Барського (вул. Хрещатик, 40). У виданні 1918 р. оповідь доведена до перевороту гетьмана Павла Скоропадського. Останнє ж прижиттєве видання з’явилося 1921 р. у Відні⁸⁵, де Грушевський перебував тоді на еміграції. Однак провадити видавничу роботу за кордоном було складно. Відсутність доступу до оригінальних кліше позначилася на якості ілюстрацій. Вони робилися з попереднього накладу, який також було здійснено не найвдаліше через обставини революційного часу. На підтвердження тої різниці вражень, яку справляли на читача ілюстрації перших та останніх едіцій книжки, наведу цитату з рецензії на віденське видання:

⁸¹ Василенко М. Ілюстрована історія України. Російською мовою: (Бібліографічна замітка) // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів, 2015. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 410.

⁸² ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – 29 листів. – 56 арк. (1901–1913. Листи Василя Степаненка до Михайла Грушевського).

⁸³ Там само. – Арк. 87.

⁸⁴ Там само. – Арк. 88–89.

⁸⁵ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – 6-е вид. – К.; Відень, 1921. – 576 с.

“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України”...

“Щодо самих ілюстрацій, то через погіршення паперу вони не мають і десятої частини того гарного вигляду, що в попередніх виданнях, а деякі виглядають просто як плями або якісь карикатури. Великий жаль, бо ілюстраційна частина могла служити справжніми гордощами попередніх видань”⁸⁶.

Дальших прижиттєвих видань ПУ не було. А наявні в Радянському Союзі примірники книжки, після політичних переслідувань та загадкової смерті Грушевського в 1934 р., були вилучені з публічного обігу за “буржуазний націоналізм”.

* * *

“Ілюстрована історія України” Грушевського відіграла на початку ХХ ст. – перед і під час революцій 1917 р. – першорядну роль у поширенні українського історичного наративу. Для масового читача вона давала “своїх” героїв і відповідала на невисловлене питання “чому ми не «русские люди»?”. Купуючи цю книжку, майбутній читач уже знав, що отримає “справжню” українську історію від найавторитетнішого історика, право на першість якого як дослідника ніким із кола української інтелігенції за життя Грушевського (і довго після його смерті) не оспорювалося.

У ранньому Радянському Союзі ПУ теж функціонувала, а згодом – хоч сама книжка і була вилучена з бібліотек – її наратив у своєрідний спосіб увійшов до радянських підручників. Нової популярності ПУ набула в 1990-х. Книжка перевидавалася, і за її зразком писалися перші підручники незалежної України. Можна критикувати цю книжку за есенціалізуючий і телеологічний наратив, написання Грушевським історії українського народу, а не багатоетнічної історії України, негачію ролі еліт в українській історії тощо. Власне, це все перенесло ПУ до категорії пам’яток історіописання. Проте дещо з обійденого (навмисне?) у цій книжці лишається актуальним і для сучасних дослідників. Це питання, до якого Грушевський не встиг дійти у своєму magnum opus – “Історії України-Руси” (закінчивши її серединою ХVII ст.) і котре лишилось не розкритим в ПУ в розділі про український рух ХІХ – початку ХХ ст., колись влучно сформулював історик Іван Лисяк-Рудницький:

“Але як же тоді пояснити, що рух, який на переломі століття нараховував ледве кілька тисяч здекларованих прихильників, уже біля 1905 року почав набирати масового характеру, а ще через двадцять літ вибухнув 1917 року як народження понад 30-мільйонної нації?”⁸⁷.

Одразу за цим він пропонував і своє пояснення: “На це (питання. – В. С.) може бути тільки одна відповідь: серед населення України діяли також інші сили, які, не будучи тотожні з національним рухом, мали це саме спрямування і приціл і, немов притягнені непереборним тяжінням, врешті злилися з ним”⁸⁸.

⁸⁶ Дорошенко Д. [Рец. на:] Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ–Відень, 1921. – С. 69.

⁸⁷ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 147.

⁸⁸ Там само.

Таке пояснення передбачає, що складовою історії українського руху також були малоросійські поміщики, марксистки, ліберальні земські діячі і монархісти. Чи готові українські студії надати їм легітимності у своїх межах?

Вікторія Сергієнко (Київ). **“Офіційна історія” для нації без держави: “Ілюстрована історія України” Михайла Грушевського**

“Ілюстрована історія України” Михайла Грушевського сприяла формуванню української ідентичності для поколінь української інтелігенції та читацького загалу, ставши чимось на зразок “офіційної історії” для нації без держави. У статті розглянуто передумови широкої популярності цієї книжки, показано ПУ серед інших популярно-історичних публікацій того часу та проаналізовано вміщені в цій книжці інтерпретації – у неороматичному чи позитивістському дусі – головних тем російсько-української історичної дискусії. Ця дискусія – яка в політичному еквіваленті зводилася до того, чи має українська нація бути самостійною, чи ні – точилася на різних рівнях, зокрема й на публічному, де Грушевський мав намір перемогти.

Ключові слова: “Ілюстрована історія України”, Михайло Грушевський, Олександра Єфіменко (Александра Єфіменко), Микола Аркас, український історичний наратив.

Viktoria Serhienko (Kyiv). **“Official History” for the Stateless Nation: Mykhailo Hrushevsky’s “The Illustrated History of Ukraine”**

“The Illustrated History of Ukraine” by Mykhailo Hrushevsky contributed significantly to the development of Ukrainian identity for generations of the Ukrainian intelligentsia and the public. It became a sort of “official history” for the stateless nation. In this article the author explores the reasons that helped “The Illustrated History of Ukraine” to achieve literary success. The paper shows the place of “The Illustrated History of Ukraine” among other popular historical editions of the time. It also analyzes the main themes of the historical debates between Russia and Ukraine in this book. This debate – which in the political dimension boiled down to whether the Ukrainian nation should be independent or not – was carried out at various levels, including the public.

Keywords: “The Illustrated History of Ukraine”, Mykhailo Hrushevsky, Oleksandra Yefymenko (Aleksandra Efimenko), Mykola Arkas, Ukrainian historical narrative.